

МУНИЦИПАЛДЫГ БЮДЖЕТТИГ ШКОЛА НАЗЫ ЧЕТПЭЭН ӨӨРЕДИЛГЕ АЛБАН ЧЕРИ
ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН БАРУН-ХЕМЧИК КОЖУУННУН КЫЗЫЛ-МАЖАЛЫК СУУРНУН
ХОЛУШКАК ХЕВИРНИН «ЧЕЧЕК» УРУГЛАР САДЫ

**Бойдус- чер кырында амыдыралдың үнер
дөзү, чаяакчызы.
Куштар база кижии ышкаш бойдустан
чаяакчызы.**

Дээди категорияның кижизидикчи башкызы
Чойганмаа Хөвөң-ооловна Күжүгет

ТЫВАНЫН КЫЗЫЛ ДЕПТЕРЖЕ КИРГЕН КУШТАРЫ БОЛГАШ ТЫВА ЧОННУН КУШТАРГА ХАМААРЫШТЫР ХОРУГЛАРЫ

1991 чылда А.А. Барановтун «Тываның ховар болгаш шоолуг шинчилеттинмээн куштары», деп номдан алырга, республикнын девискээринде 330 хире янзы куштар бар, 48 хирези кончуг ховар куштар, 34 хирези шоолуг шинчилеттинмээн, оларны Кызыл номда кирип данзылаан, өлурери шуут хоруглуг. Ыраажы куштарны тывалар ыдыктыг куштар дээр.

Тываның Кызыл дептеринче 50 куштарны киир бижээн.

Оларнын аразындан: эзир, улар, тогдук, аңгыр, кара-дуруя, сары,
дас.

**Эзир-
орел**

Дас-гриф

Тогдук-дрофа

Ангыр-огарь

Кара дуруя-
черный журавль

Сары-сарыч

Өлүрери хоруглуг болгаш тываларның чүдүп чалбарыыр куштары: хек, хек-кулу, көге-буга, куу, дуруя, аңгыр, кара-дуруяа, хамнаарак, кускун, ала-сааскан, үгү, эзир, хартыга, дээлдиген, кээрген, торга.

Хек (кукушка) -ыраажы куш. Хек өлүрген кижиниң боску дунар болгаш үре-салгалындан ыраажы кижини үнмөс болур.

Көге-буганы (голубь) бурган кужу дээр. Көге-буга өлүрген кижиге багай чүвеге таваржыр болгаш ха-дуңмазы өлүм-чидим көөр.

Ала-сааскан (сорока). Ала-сааскан аалга кым келирин баш бурунгаар билгеш, өг чанынга эдер куш. Ала-сааскан өлүрген кижиге хопка кирер.

Куу (лебедь) каргыштыг куш. Кууну куштун амызынга четкен кижиге кара нүгүлдүң хайынга кактырар болгаш аяс хүн көрбөс болур.

Хамнааракты (жаворонок) өл. Хамнаарак болза хам уктуг куш. Хамнаарак өлүргөн кижиге хам кижиниң каргыжы чедер.

Торга (дятель). Торга болза каас-коя хептиң кужу болур. Торга өлөүрген кижиниң ажы-төлу самдар хептиг артар.

Эзир (орел). Эзир болза чоргаар чоруктуң кужу. Эзир өлүрген кижиниң сузу бастынар болгаш, чоргааралы чок болур.

Дээлдиген (коршун). Дээлдиген амызынга четкен кижигү бүгү назынында чадаг кылыштаар болгаш аът-хөлгеге чединмес болур.

Хартыга (тетеревятник) ол кашпагай чоруктуң кужу.
Хартыганын тынын үскен кижиниң чодазы сынар.

Кускун уязы.

(тоолчургу чугаа)

Кускун –ворон

Тываның кара кускунунун уязы тайга эзиминиң эң-не берт черлеринге, улуг хаяларга турар. улуг уяны көрген болгаш тыпкан кижини ону ажыглаар болза, улуг олчага таваржып болур.

Ук уяны дүжүргөш, ооң бодун
бускаш, улуг эвес, арай бичии
хемниң суунуң агымынга
салдадып бадырыптар. Хөй-ле
үүрмек ыяштар сугну куду агып
бадып турда, оларың бирээзи
хемнин агымын өрү өскептер.

Ол болза ховар дээн эм ыяш. Карак оорганнарнга хереглек болур.
Ол ыяш калбак эзимниң иштинге хаая тургулаар **сандан** ыяш деп
ыяштың будуу болур.

Куштар бойдустун медээчилери

- ❖ торлаа аал чоогунче чызаалаза дээр чүдөрээриниң демдээ;
- ❖ каарган аал коданынын чанынче чайтылаарга, хар, чъас чаар;
- ❖ кускун аал чоогунга куйтулаарга , куруглаарынын медээзи;
- ❖ сааскан аал чанынга этсе, аалчы келириниң демдээ;
- ❖ шиижектер черге андааштанып, довурак бурлатса, каандаашкыннын демдээ;
- ❖ орук кижизинге эзир азы дас таварышса, чорук чогуур;
- ❖ хек чүс каттап этсе узун назылаарының демдээ;
- ❖ эжеш дуруялар таварышса өг-бүлеге эки өөрүшкүлүг медээ болур.

Тывызыктар

Алага дег аастыг, ай-шолбан
карактыг,
Хүлүр-хүлүр боттуг, хүн-дүн
чоруктуг. *(угу)*

Элевес өрүмнүг
Эрикпес чаңчылдыг. *(торга)*

Бопуяка куткан ышкаш,
Борбак талда аскан ышкаш,
Кергиекте куткан ышкаш,
Кезек талда аскан ышкаш.
(ус кушкаш уязы)

Кижичурттуг,
Куш уялыг.

Дүрген чугаа

Тога ужар бе?
Тооргу ужар бе?
Хүлбүс ужар бе?
Күшкүл ужар бе?
Часкы ужар бе?
Чамык ужар бе?
Хөкпеш ужар бе?
Хөртук ужар бе?

Номнар данзызы

Кенин-Лопсан М.Б. Тыва чанчыл. К.: 2017.- 276

Аракчаа Л.К., Дадаа Г.И. Методические подходы в экологическом воспитании. К.:2001.- 63

Самдан.З.Б. Чылбыга Айны канчап сыырыпканыл?– К.:2004.-177

Тенишева Э.Р. Тувинско-русский словарь.- М.:1996

Сувакпит О.О. , Монгуш Б.М. , Кара-Куске Ч.К. Тыва уруглар ясли-садтарынга номчулга ному. К.: - 2001.- 196

Интернет четкизи.